

Agnieszka Woźniak-Hlebionek

Larassowie – bydgoscy architekci zieleni w XIX wieku

W sztuce ogrodowej XIX w. dominował styl angielski, który swym zasięgiem objął całą Europę. Charakteryzował się on naśladowaniem form natury. Żaden z elementów ówczesnego ogrodu nie mógł tworzyć dysonansu z przyrodą. Idealny ogród musiał być wkomponowany w krajobraz. Powstające wówczas ogrody naturalne i parki krajobrazowe przybierały kolejno formy sentymentalne, romantyczne, potem naturalistyczne i eklektyczne, a pod koniec XIX w. i na początku XX – secesyjne i modernistyczne. W 2. połowie XIX w. istotną rolę zaczęła odgrywać zieleń w miastach, w których intensywny rozwój przemysłu oraz postępujące procesy urbanizacji spowodowały zapotrzebowanie mieszkańców na tereny zielone. Miejską strukturę zaczęły wzbogacać parki, bulwary, skwery, ogrody przydomowe, drzewa sadzone przy ulicach. W Bydgoszczy działania te prowadzone były w głównej mierze przez Towarzystwo Upiększania Miasta Bydgoszczy (Verschönerungs Verein zu Bromberg). Ich efektem było uznanie tego miasta w okresie II Rzeczypospolitej, obok Warszawy i Katowic, za najbardziej zadrzewiony ośrodek¹.

Johannes Larass, planista związany z Bydgoszczą, zajmował się sztuką ogrodową na terenie Prus Wschodnich i Zachodnich. Był on w zasadzie jedynym architektem zieleni na tym terenie. Założenia parkowo-ogrodowe innych architektów krajobrazu występują sporadycznie². To właśnie w Bydgoszczy

¹ K. Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska na terenie Bydgoszczy w latach 1920-1939*, „Kronika Bydgoska” 2006, t. XXVIII, s. 190.

² B. Przybylska, *Johann Larass, Ernst Larass, czyli opowieść o ogrodach krajobrazowych*, „Borussia” 1998, t. 16, s. 316.

Johannes Larass założył pracownię sztuki ogrodowej, w której później pracowali jego dwaj synowie – Georg i Ernst.

Johannes Larass urodził się 5 VIII 1820 r. w Neschwitz w powiecie Budziszyn w Saksonii. Był synem Georga Larassa – sędziego (Ortsrichter) i Anny z domu Lupke³. Kształcenie specjalistyczne rozpoczął prawdopodobnie w szkole ogrodniczej w Budziszynie (Gärtnerlehreanstalt). Inspiracją wyboru zawodu architekta zieleni przez Johannes Larassa był być może znajdujący się niedaleko Budziszyna park krajobrazowy w Mużakowie (Bad Muskau) założony przez Hermana Pücklera⁴, który po dziś dzień stanowi jeden z najpiękniejszych i najznakomitszych przykładów XIX-wiecznej sztuki ogrodowej. Dalsze nauki Johannes Larass pobierał w najstarszej w Niemczech szkole ogrodniczej w Poczdamie kierowanej przez Petera Josepha Lenné (Königlichen Gärtner-Lehranstalt zu Schöneberg und Potsdam)⁵. Nabyty tam warsztat planistyczny znalazł odzwierciedlenie w wykonywanych przez niego projektach. O wybitnych zdolnościach Larassa świadczą zdobyte przez niego nagrody za projekty ogrodów i dekoracje architektoniczne na wystawach w Szczecinie w 1865 r. oraz w Paryżu w 1867 r. Wizerunki uzyskanych tam medali umieścił na winietach, które naklejał na niektóre projekty, co stanowiło swego rodzaju reklamę jego pracowni⁶. Johannes Larass udzielał się również publicznie. Od 1880 r. był członkiem Pruskiego Towarzystwa Wspierania Budowy Ogrodów w Poczdamie (Verein zur Beförderung des Gartenbaues in den Königlich Preußischen Staaten) oraz członkiem honorowym Towarzystwa Budowy Ogrodów i Sadów w Bydgoszczy (Gärten- und Obstbauverein)⁷.

Johannes Larass przybył do Bydgoszczy prawdopodobnie w roku 1864 na zaproszenie Towarzystwa Upiększania Miasta Bydgoszczy⁸. Zamieszkał przy ul. Grodztwo 43 (obecna ul. 3 Maja)⁹. W latach 1876-1886 zameldowany

³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [dalej: APB], Urząd Stanu Cywilnego Bydgoszcz-Miasto [dalej: USC], nr zespołu 1663, Księga zgonów, 1893, sygn. 716.

⁴ B. Przybylska, op. cit., s. 316.

⁵ S. Błażejowski, *Larass Johann*, „Bydgoski Słownik Biograficzny”, t. VII, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2006, s. 69.

⁶ APB, Projekty parków i ogrodów z pracowni Johannes Larassa, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy, 1865-[1920], sygn. 97, 134.

⁷ S. Błażejowski, op. cit., s. 69.

⁸ Za przypuszczeniem tym przemawia fakt, że Johannes Larass zamieszkał w sąsiedztwie Towarzystwa. Również datę przyjazdu Johannes Larassa do Bydgoszczy można ustalić jedynie hipotetycznie na podstawie lat urodzeń jego dzieci. Pierwsze dziecko w Bydgoszczy urodziło się właśnie w roku 1864. Zob. też S. Błażejowski, op. cit.

⁹ *Wohnungs-Anzeiger und Adress-Buch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg auf das Jahr 1864*, Bromberg 1864, s. 35.

był w gminie Bielawy (Bleichfelde 1 – obecna ul. Chodkiewicza, okolice skrzyżowania z ul. Sułkowskiego), od 1887 r. do chwili śmierci w 1893 r. mieszkał przy ul. Warszawskiej 4¹⁰. Zmarł 14 VIII 1893 r. w wieku 73 lat¹¹.

Johannes Larass żonaty był z Augustine z d. Oehlich urodzoną 12 XI 1834 r. w Pruszczu Gdańskim¹². Z małżeństwa tego urodziło się siedmioro dzieci: Georg (ur. 13 VII 1855 r. w Królewcu), Paul (ur. 20 IX 1856 r. w Wasoli, pow. Lubawa), Mays (ur. 24 IX 1859 r. w Linowie), Elise (ur. 18 III 1861 r. w Pruszczu Gdańskim), Johannes (ur. 10 X 1864 r. w Bydgoszczy), Ernst (ur. 26 VIII 1866 w Bydgoszczy), Marie (ur. 23 X 1868 w Bydgoszczy)¹³. W latach 1855-1861 przebywał na terenie Prus Wschodnich i Zachodnich, o czym świadczą miejsca urodzeń jego dzieci.

Po jego śmierci jeden ze zlecniodawców – Franz Rose, właściciel majątku Dylewo (woj. olsztyńskie), wystawił Johannesowi Larassowi pomnik, w dziesiątą rocznicę śmierci. Była to monumentalna płaskorzeźba, wykonana z różowego, kruchego marmuru w warsztacie włoskiego artysty rzeźbiarza Adolfo Wildta, przedstawiająca głowę Johannes Larassa. Rzeźbę umieszczono na wyspie ogrodowego stawu. Ustawiona była na wysokim, wykonanym z kamiennych bloków cokole, na którym widniał napis „Dem Meister der Gartenbaukunst. Doehlau Ostpr. 1879-1893”¹⁴.

Pierwsze projekty Johannes Larass stworzył w 1852 r., a dotyczyły parku pałacowego w Nawrze (pow. Toruń) należącego do rodziny Sczanieckich. Tworzył kompozycje parkowe i ogrodowe na terenie Pomorza, Kujaw, Wielkopolski, Warmii i Mazur, sporadycznie Dolnego Śląska oraz Sambii. Większość założeń pałacowo-ogrodowych tego planisty powstała w latach 1860-1890, czyli w czasie, kiedy Larass mieszkał już w Bydgoszczy¹⁵. Pozostawił po sobie

¹⁰ Ibidem, APB, Akta miasta Bydgoszczy [dalej: A. m. Bydg.], Seelen-Liste der Gemeinde Bleichfelde [Księga rejestru mieszkańców gminy Bielawy], 1874-[1935], sygn. 2735, k. 182, Wohnungs-Anziager nebst Adress- und Geschäfts-Handbuch für Bromberg und Umgebung für das Jahr 1887, s. 97, APB, USC Bydgoszcz-Miasto, Księga zgonów, 1893, sygn. 716.

¹¹ APB, USC Bydgoszcz-Miasto, Księga zgonów, 1893, sygn. 716.

¹² APB, A. m. Bydg., Seelen-Liste... Nazwisko żony Johannes Larassa występuje często w aktach w zmienionej formie: Ehlrich, Oehlich, Oehlerig.

¹³ Ibidem. Nieczytelne jest miejsce urodzenia syna Johannes Larassa – Maysa.

¹⁴ M. Zwierowicz, *Podzwonne dla parku..., dla majątku..., dla Dylewa*, „Borussia” 2004, t. 33-34, s. 107. Park w Dylewie został ukształtowany w latach 1879-1911. Część wschodnią, starszą, znajdującą się w bezpośrednim otoczeniu dworu, zaprojektował w latach 1879-1893 Johannes Larass. Po śmierci ojca prace do 1911 r. prowadził Ernst Larass. Powiększono wtedy też park o część zachodnią z dużym stawem z wyspą i kanałami. Zob. ibidem.

¹⁵ B. Przybylska, op. cit. Zachowane projekty w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy wykonane przez Johannes Larassa datowane są na lata 1865-1891. Archiwum Państwowe w Olsztynie przechowuje projekty powstałe już w 1862 r.

kilkaset planów parków i ogrodów. W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy najstarszy datowany projekt tego architekta pochodzi z 1865 r. Ogółem zachowało się 61 jednostek archiwalnych¹⁶. Pochodzą one z lat 1865-1891.

Swoje projekty Johannes Larass utrzymywał w duchu panującego wówczas stylu ogrodów krajobrazowych. Tworzył założenia parkowo-ogrodowe typu naturalistycznego. Sztuka ogrodowa w 2. połowie XIX w. charakteryzowała się swobodną, asymetryczną kompozycją przestrzenną. Wnętrza parkowe i ogrodowe poprzecinane były wijącymi się ścieżkami z odpowiednio dobranymi rzeźbami i architekturą ogrodową, jak sztuczne ruiny, altany, domki ogrodników, młyny, wiatraki, mosty, wiadukty, grotty czy tunele. Do parków i ogrodów wprowadzono w przeważającej liczbie rośliny gatunków rodzimych. Drzewostan parków i ogrodów stanowiły m.in. takie gatunki drzew, jak: dęby, świerki srebrzyste, sosny, jodły, daglezie, lipy, jesiony, buki, brzozy, olchy, graby, kasztanowce, czeremchy, wierzby, klony, jawory, platany, tuje olbrzymie, robinie, cyprysiki, magnolie. Wśród krzewów, które sadzono w XIX i XX w., wymienić można m.in.: leszczynę, bez czarny, jarzębinę, ostrokrzewy, lilaki, kalinę, kruszynę, derenie, jaśminowiec wonny, śnieguliczkę białą, jałowiec, irgę, rododendrony, azalie. Parki i ogrody przyozdabiało kilkadziesiąt gatunków kwiatów. Prawdopodobnie kompozycje parterowe tworzone m.in. z takich kwiatów, jak: róże, mieczyki, astry, frezje, tulipany, kalie, lilie, irysy, konwalie majowe, fiołki wonne, rezedy, pacioreczniki, hosty, malwy, nagietki, aksamitki, dalie, piwonie, floksy, ostróżki, nasturcje, werbeny. Istotne miejsce w nowym nurcie ogrodnictwa zajmowały układy wodne, liczne perspektywy widokowe i modelowanie terenu. Wolne przestrzenie wypełniały trawniki, na których zakładano, w ważniejszych punktach ogrodu, dekoracyjne partery kwiatowe. Całość kompozycji powiązana była z charakterem otoczenia¹⁷. Johannes Larass wypracował swój własny, charakterystyczny styl. Elementem podkreślającym indywidualizm tego projektanta był układ wodny z charakterystyczną pofalowaną linią brzegową, kanałami, wyspami, a także powiązania widokowe. Do podziwiania widoków Johannes Larass proponował usypywanie sztucznych wzniesień, budowanie placów wypoczynkowych czy mostków. Dla wzbogacenia kompozycji parkowo-ogrodowych wprowadzał drzewa o barwnych liściach i zwieszonych gałęziach oraz dekoracyjne partery ogrodowe¹⁸.

¹⁶ Jedną jednostkę archiwalną stanowi odrębne założenie parkowe obejmujące plan sytuacyjny, projekt, niekiedy również rysunek techniczny (widok fasad, rzuty poziome) oraz widoki krajobrazowe.

¹⁷ B. Przybylska, op. cit., s. 315-316.

¹⁸ Ibidem; s. 318-319.

Johannes Larass przy opracowywaniu projektów pracował sam. Pomoc uzyskał w chwili, gdy jego dwaj synowie Georg i Ernst zaczęli również zajmować się ogrodami. Obaj kształcili się w szkołach ogrodniczych¹⁹. Johannes Larass nie ograniczał się do rozrysowania projektu parku czy ogrodu, ale także dokładnie opracowywał plan sytuacyjny obszaru, na którym miał on powstać. Na plan nanosił ukształtowanie terenu, zarys zabudowań, istniejącą roślinność, ciekii wodne i drogi, a także schemat powiązań widokowych pomiędzy pałacem a poszczególnymi punktami terenu wokół niego. Jeżeli projektowany przez Larassa ogród nie był zakładany na surowym terenie, lecz dotyczył przebudowy, nazywał go upiększaniem (*Verschönerungs Plan*)²⁰. Inni planiści, biorąc pod uwagę ich zachowane projekty, albo nie dostosowywali projektowanych obiektów do istniejącego terenu, albo, jeżeli brali pod uwagę stan istniejący, to nie prowadzili takich analiz²¹. Poza tym inni architekci wykonanie planów sytuacyjnych zlecali pomocnikom. Po zakończeniu etapu wstępnego powstawał projekt, który Johannes Larass sam wykonywał. Do projektów dołączany był wykaz potrzebnego materiału roślinnego, kosztorys i opis nasadzeń²².

Johannes Larass nie tylko projektował parki, ale również nadzorował ich zakładanie i kierował pracami dotyczącymi ich utrzymania. Wymagały one częstych wizyt projektanta w posiadłościach zleceniodawców. Owa opieka nad całością prac spowodowała być może używanie przez Johanna Larassa tytułu dyrektora ogrodów (*Garten-Direktor*). Swoje projekty podpisywał także jako inżynier budowy ogrodów (*Gartenbau-Ingenieur*). Prawdopodobnie indywidualność nie pozwalała Johannesowi Larassowi na współpracę z innymi projektantami, gdyż wszystkie znane projekty są sygnowane przez niego. Tylko niektóre plany sytuacyjne podpisywane były przez jego najstarszego syna Georga. Wyjątek stanowią założenia parkowo-ogrodowe sporządzone dla księcia Heinricha XIV zu Reuss-Schleiz. Plan sytuacyjny dla parku w Niepruszewie (pow. Buk) wykonany został przez H.P. Schindowskiego, zaś dla ogrodu wyrysował wprawdzie sam Johannes Larass, ale na podstawie oryginału sporządzonego przez E. Kesslera²³.

Jak już wspomniano, Johannes Larass przy projektowaniu założeń parkowo-ogrodowych współpracował z synem Georgiem. Był on najstarszym

¹⁹ Ibidem, s. 317.

²⁰ Ibidem.

²¹ V. Stefanowska-Nowak, *Ogrody Jana Larassa na terenie Warmii i Mazur*, [w:] *Ochrona dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego w Polsce*, Warszawa 1998, s. 174.

²² B. Przybylska, op. cit., s. 317.

²³ APB, *Projekty parków i ogrodów...*, sygn. 77, 104.

dzieckiem Larassów. Urodził się 13 VII 1855 r. w Królewcu. Zajmował się tylko wykreślaniem planów sytuacyjnych, na podstawie których Johannes sporządzał projekty. Używał tytułu technika ogrodów (Garten-Techniker) bądź mierniczego ogrodów (Garten-Conducteur). Zmarł młodo, w wieku 30 lat, 2 XI 1885 r.²⁴ Po śmierci Johanna Larassa jego prace przejął zatem młodszy syn Ernst. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy posiada w swoim zasobie tylko pięć planów sytuacyjnych sporządzonych przez Georga, a wykonanych w latach 1877-1881.

Ernst Larass urodził się 26 VIII 1866 r. w Bydgoszczy. Wykształcenie ogrodnicze uzyskał prawdopodobnie w Kolonii, w Niemczech, dokąd wyjechał w 1885 r.²⁵ Był członkiem berlińskich towarzystw ogrodniczych, takich jak: Stowarzyszenie Niemieckich Projektantów Ogrodów (Verein deutscher Gartenkünstler), Niemieckie Towarzystwo Sztuki Ogrodowej (Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst)²⁶. Ernst Larass na stałe mieszkał w Bydgoszczy. Po śmierci ojca zameldowany był nadal przy ul. Warszawskiej. W latach 1897-1907 mieszkał przy ul. Średniej 25 (później 45), w roku 1908 przeniósł się na krótko na ul. Chrobrego 15. Od 1908 r. do chwili śmierci w 1942 r. mieszkał przy ul. Bocianowo 15 (później 49/7)²⁷.

Według dokumentacji przechowywanej w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Ernst nie współpracował z ojcem²⁸. Był autorem samodzielnych założeń parkowo-ogrodowych. Pierwszy projekt autorstwa Ernsta Larassa datowany jest na rok 1895²⁹. Najwięcej projektów wykonał w latach 1900-1910. Swoją działalność prowadził jednak aż do wybuchu II wojny światowej³⁰.

²⁴ APB, Sąd Obwodowy w Bydgoszczy, Die Deposition des Testaments von dem Gartenbau-techniker Georg Larass aus Bleichfelde, 1885, sygn. 4286.

²⁵ APB, A. m. Bydg., Seelen-Liste...

²⁶ B. Przybylska, op. cit., s. 318.

²⁷ Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1894, s. 128; Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1897, s. 104; Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg mit Vororten für 1907, s. 321; Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg mit Vororten für 1908, s. 353; APB, A. m. Bydg., Kartoteka meldunkowa mieszkańców Bydgoszczy sprzed 1953 r.; Larass Ernst, APB, Sąd Obwodowy w Bydgoszczy, Testament der Gartendirektor Ernst Larass, sygn. 682, s. 2.

²⁸ Na 147 jednostek archiwalnych znajdujących się w zespole Projekty parków i ogrodów z pracowni Johanna, Georga i Ernsta Larassów w Bydgoszczy na żadnej Ernst nie występuje z ojcem.

²⁹ Na podstawie projektów pracowni Larassów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy.

³⁰ B. Przybylska, op. cit., s. 317-318.

Archiwum przechowuje 47 projektów jego autorstwa wykonanych w latach 1895-1913. Na początku XX w. Ernst Larass umieścił w księgach adresowych przy swoim nazwisku reklamę pracowni, która głosiła, że projektuje i wykonuje wszelkie prace sztuki ogrodowej³¹. Ernst Larass po odzyskaniu przez Polskę niepodległości przyjął obywatelstwo polskie³². Na projektach, podobnie jak ojciec, tytułował się inżynierem budowy ogrodów (Gartenbau-Ingenieur)³³. Zmarł 27 IV 1942 r. w wieku 76 lat³⁴.

Johannes Larass tworzył założenia krajobrazowe przede wszystkim dla właścicieli dworów i pałaców. Ze względu na status społeczny i finansowy właścicieli, wymagały one pewnego rozmachu w komponowaniu wielkiej przestrzeni ogrodowej. Ernst natomiast projektował mniejsze założenia parkowo-ogrodowe, których odbiorcami byli głównie posiadacze dóbr rycerskich oraz instytucje miejskie, kościelne i właściciele willi miejskich. Projektował zatem parki i ogrody dla mniejszych przestrzeni oraz obiekty na terenie miasta – skwery, parki miejskie, zieleńce wokół pomników i budynków użyteczności publicznej. Pracował dla takich miast, jak: Bydgoszcz, Chełmno, Chodzież, Grudziądz, Inowrocław, Lubawa, Ostróda, Piła, Środa Wielkopolska i Wągrowiec. Teren działania Ernsta Larassa pozostaje zatem równie rozległy jak i jego ojca.

Ernst Larass nie wykonywał planów sytuacyjnych poprzedzających projekt, a same projekty nie są tak dopracowane jak u Johanna Larassa. Uprościł on metodę ojca w projektowaniu założeń krajobrazowych. Podobny pozostaje system dróg i zadrzewień, zredukowany został zaś układ wodny i powiązania widokowe. Uproszczone zostały też partery kwiatowe. Ernst Larass wprowadził jednak do swoich projektów place sportowe, jak korty tenisowe czy miniboiska. Zmierzał poza tym w kierunku coraz większej geometryzacji układu parkowego, szczególnie w ogrodach miejskich³⁵.

Ernst Larass nie pozostawił potomka. Majątek swój przekazał siostrze Marie oraz bratanicom³⁶. Projekty zaś wykonane w rodzinnej pracowni oddał tytułem spadku Zarządowi Ogrodów w Bydgoszczy (Gartenamt Bromberg).

³¹ Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1902, s. 111.

³² APB, A. m. Bydg., Kartoteka meldunkowa...

³³ W jednym przypadku został, podobnie jak ojciec, nazwany dyrektorem ogrodów (Gartendirektor). Tytuł ten występuje na akcie zgonu Ernsta Larassa. Zob. APB, Sąd Obwodowy w Bydgoszczy, Testament...

³⁴ Ibidem.

³⁵ B. Przybylska, op. cit., s. 318-319.

³⁶ APB, Sąd Obwodowy w Bydgoszczy, Testament der Gartendirektor Ernst Larass..., s. 1.

Zarząd z kolei przekazał je 4 XII 1942 r. do Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, gdzie przechowywane są do dnia dzisiejszego³⁷.

W spadku po pracowni Larassów zachowało się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy 147 j.a., na które składa się siedem projektów cmentarzy kościelnych i rodowych, 37 założeń ogrodów, 94 kompozycje parkowe oraz dziewięć projektów placów przedstawiających m.in. zagospodarowanie terenu wokół pomników³⁸. Założenia ogrodowo-parkowe Larassów obejmują plany sytuacyjne, projekty, widoki fasad budynków wraz z ich rzutami poziomymi oraz widoki krajobrazowe. Wszystkich rysunków zszytych czy w formie pojedynczej jest w zespole 220. Projekty wykonane przez Larassów składają się zazwyczaj z dwóch zszytych arkuszy (Johannes Larass) bądź pojedynczych rysunków (Ernst Larass). Sporadycznie zdarzały się założenia parkowo-ogrodowe obejmujące trzy do siedmiu arkuszy. Projekty wykonywano w skali 1:1000 dla większych obszarów oraz 1:500 i 1:200 dla terenów mniejszych, jak cmentarze rodowe, parki miejskie i skwery. Sporadycznie w zespole znajdują się rysunki wykreślone w innych skalach. Wszystkie projekty wykonano w języku niemieckim. Plany sytuacyjne Johannes Larass wykonywał na papierze, projekty zaś na kalce. Stanowiły one jednobarwne, kreślone czarnym tuszem, rękopisy, z ozdobnymi tytułami, kartuszami i orientacjami.

W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy nie zachowała się dokumentacja aktowa architektów, jak kosztorysy, wykaz materiału roślinnego, opisy nasadzeń, korespondencja służbowa i prywatna, która przybliżałaby zagadnienia związane z prowadzeniem pracowni przez Larassów. Brak dokumentacji opisowej niewątpliwie umniejsza wartość samych projektów. W sferze domysłu pozostaje bowiem materiał roślinny, który stosowali Larassowie do swoich kompozycji, jak również nieczytelny jest rodzaj architektury ogrodowej czy obiektów rekreacyjno-sportowych wprowadzonych przez architektów. Trudno także z samych projektów odczytać, czy stosowane przez Larassów, niewątpliwie dekoracyjne, kompozycje parterowe tworzone były z kwiatów, bukszpanu czy z odpowiednio strzyżonych trawników. Część projektów architekci datowali w Bydgoszczy. Być może oznacza to, że w pracowni Larassowie wykonywali, na podstawie wcześniejszych pomiarów sporządzanych

³⁷ APB, Archiwum Rzeszy w Gdańsku Oddział w Bydgoszczy, Archivalien=Zugangbuch, sygn. 39, poz. 49/1942.

³⁸ Poza Archiwum Państwowym w Bydgoszczy plany urządzeń zieleni autorstwa Larassów posiada także Archiwum Państwowe w Olsztynie, gdzie znajduje się 197 j.a. (zob. Archiwum Państwowe w Olsztynie. *Informator o zasobie archiwalnym*, opr. M.T. Korejwo, Warszawa 2007, s. 388). Być może inne archiwa państwowe w aktach podworskich również przechowują projekty wykonane przez Larassów.

w terenie, plany sytuacyjne, a następnie według nich wykreślali projekt oraz dodatkową dokumentację (widoki budynków i rzuty poziome). Komplet dokumentacji z gotowym projektem, kosztorysem i opisem nasadzeń wysyłali prawdopodobnie do zleceniodawcy do zatwierdzenia. Jeżeli projekt miał zostać zrealizowany, wiązało się to z wyjazdem architekta do rezydencji zleceniodawcy i nadzorowaniem prac związanych z zakładaniem parku czy ogrodu oraz kierowaniem pracami dotyczącymi jego utrzymania.

Projekty powstałe w pracowni Larassów, przechowywane przez Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, dotyczą niemal całego terenu zaboru pruskiego. Są wśród nich 23 założenia parkowo-ogrodowe dla obszaru Warmii i Mazur. Obejmują one powiaty: Mrągowo, Ostróda, Reszel, Szczytno, Pasłęk, Nidzica, Susz, Lubawa oraz Morąg. Dla miast z tego obszaru Ernst Larass zaprojektował cmentarz ewangelicki w Ostródzie oraz park miejski w Lubawie. Z pracowni Larassów wyszły również projekty parków miejskich w Ostródzie (tzw. Collispark) oraz w Nowym Mieście Lubawskim. Brak datacji na rysunkach uniemożliwia jednakże przypisanie tych założeń konkretnej osobie z rodziny Larassów. Wśród dokumentacji dotyczącej terenów Warmii i Mazur ciekawe i malownicze są widoki krajobrazowe wykreślone dla Rybna (pow. Mrągowo). Na dokumentację powstałą w pracowni Larassów składa się także 17 projektów dla terenu Pomorza Gdańskiego, które dotyczą powiatów: Kościerzyna, Chojnice, Świecie, Starogard Gdański, Tczew, Człuchów. Wśród dokumentacji powstałej dla tego obszaru znajduje się kompozycja parkowa autorstwa Johannes Larassa wykreślona dla prywatnego zleceniodawcy z Gdańska-Wrzeszcza oraz projekt cmentarza ewangelickiego w Świeciu, prawdopodobnie pióra Ernsta Larassa. Najwięcej zachowało się w bydgoskim Archiwum założeń parkowo-ogrodowych dla terenu Wielkopolski. Obejmują one 44 projekty z powiatów: Kościan, Buk, Szamotuły, Września, Międzychód, Śrem, Nowe Miasto nad Wartą, Międzyrzecz, Czarnków, Środa Wielkopolska, Krotoszyn, Gniezno, Babimost, Poznań, Witkowo, Krobia, Wągrowiec, Piła, Chodzież i Mogilno. Wśród nich zachowało się osiem rysunków kreślonych dla miasta Piły. Ukazują one projekt parku miejskiego, urządzenie skweru przy pomniku cesarza Wilhelma, zagospodarowanie terenu Nowego Rynku oraz założenia ogrodowe dla instytucji publicznych jak sąd krajowy, kościół ewangelicki i kasyno oficerskie. Kilka projektów powstało również dla Środy Wielkopolskiej. Dla tego miasta Ernst Larass wykreślił założenia ogrodowe dla osób prywatnych – lekarza i weterynarza oraz prawdopodobnie jego autorstwa jest także urządzenie zieleni wokół pomnika cesarza Wilhelma. Projekty powstałe w pracowni Larassów otrzymały poza tym takie miasta wielkopolskie, jak Chodzież (pomnik – Sendelhall) i Wągrowiec (pomnik cesarza

Wilhelma). Dla terenu Kujaw Larassowie opracowali 23 założenia parkowo-ogrodowe. Obejmują one tylko trzy powiaty tego regionu: Bydgoszcz, Inowrocław i Strzelno. Do miast kujawskich, które korzystały z usług pracowni Larassów, należały Bydgoszcz i Inowrocław. Dla tego ostatniego miasta powstał projekt parku miejskiego autorstwa prawdopodobnie Ernsta Larassa. Larassowie działali także na terenie ziemi chełmińskiej. Z tego regionu zachowały się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy 22 projekty kompozycji parkowo-ogrodowych. Obejmują one powiaty: Grudziądz, Chełmno, Toruń, Brodnica i Wąbrzeźno. W Grudziądzu zaprojektowali urządzenie zieleni wokół kościoła farnego ewangelickiego, w Chełmży zaś ogród miejski. Dla Chełmna wykreślili plan ogrodu należącego do sejmiku powiatowego oraz projekt ogrodu dla szpitala im. Cesarza Wilhelma. Dla Torunia z kolei powstał plan urządzenia terenów sądu obwodowego. Nieliczne projekty opracowali Larassowie dla takich regionów, jak Pomorze Zachodnie (pięć projektów dla powiatów: Strzelce Krajeńskie, Sławno, Wałcz, Chojna), Powiśle (cztery dla powiatów Sztum, Kwidzyn), Pałuki (sześć dla powiatów Żnin, Szubin), Dolny Śląsk (jeden dla powiatu Góra) oraz Rosja (jeden projekt dla powiatu Primorsk w obwodzie kalingradzkim).

Z pracowni Larassów wychodziły założenia parkowo-ogrodowe opracowywane dla osób o różnym statusie społecznym. Wśród zleceniodawców znalazły się takie m.in. nazwiska, jak wspomniany już książę Heinrich XIV zu Reuss-Schleiz, graf zu Dohn, szambelan dworu cesarskiego von Gordon, grafowie z rodziny von Łącki, graf Morstin, naddzierżawca królewski Müller, dzierżawca królewski Naumann, baronowa von Oelsen, konsul amerykański Friedrich Poll, kapitan i członek domu panującego von Reibnitz, grafina Isabella Tyszkiewicz. Obok tak sławnych nazwisk odbiorcami projektów Larassów byli także właściciele dóbr rycerskich, właściciele fabryk, osoby rozmaitych profesji oraz instytucje użyteczności publicznej.

Założenia parkowo-ogrodowe stanowią zarówno kompozycje wewnątrz wielkich przestrzeni parkowych z pałacem czy dworem w tle, jak i małych ogródków przydomowych czy skwerów miejskich. Wyobrażenie o wyglądzie parków tworzonych przez Larassów najlepiej oddają widoki krajobrazowe. W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy zachowały się widoki krajobrazowe dwóch założeń parkowych. Jedno z nich powstało w celu przebudowy terenów Mysiej Wieży w Kruszwicy³⁹, drugie z kolei zostało wykonane dla właściciela Rybna w powiecie Mrągowo⁴⁰. Na obydwu założeniach Johannes Larass

³⁹ APB, Projekty parków i ogrodów..., sygn. 61.

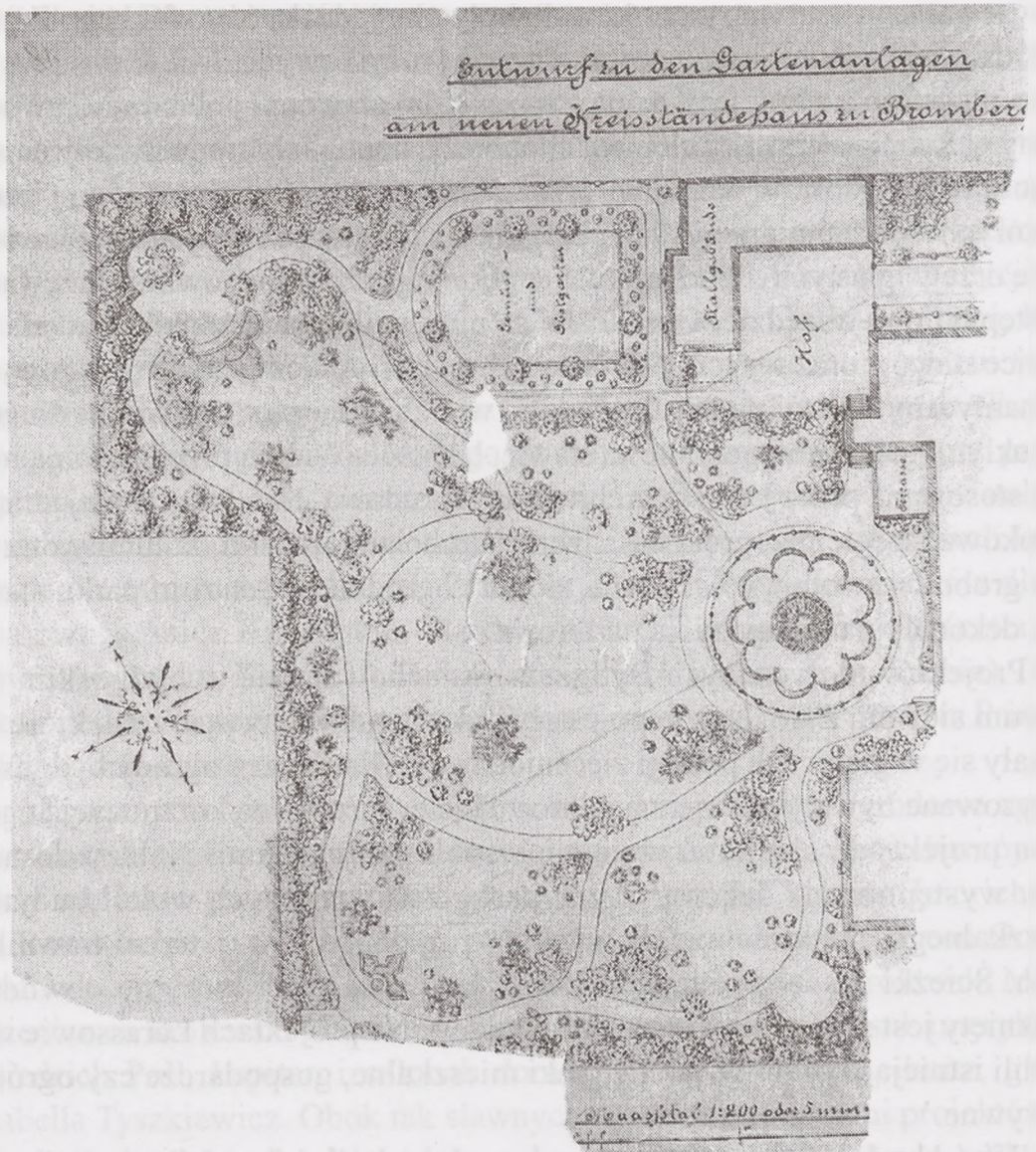
⁴⁰ *Ibidem*, sygn. 105.

wyrysował sztuczne ruiny zamków. Pełniły one jednak różne funkcje. Zamek w Kruszwicy wykorzystany został dla celów użytkowych. Mieścić się w nim miała restauracja z bufetem, na piętrze zaś sala, prawdopodobnie wystawowa. Ruiny w Rybnie stanowiły element zdobniczy, dopełniały romantyczny nastrój krajobrazu. Widoki wykreślone przez Johanna Larassa prezentują parki, w których dominują drzewa liściaste, chociaż krajobraz nie jest pozbawiony także drzew iglastych. Parki architekta gęsto obsadzone są również krzewami. Występują one wszędzie. Obsadzone są nimi wolne przestrzenie trawników, okolice stawów oraz wykorzystywane były często do kompozycji parterowych. Romantyczny nastrój nadawały pnącza, wierzby płaczące ze swoimi długimi i smukłymi gałęziami, gondole na stawie, łabędzie. Widoki przedstawiają również stosowaną przez Larassa architekturę ogrodową. Należała do niej altanka widokowa, kręgielnia, grota nasadzona paprociami, mostki, kolumny otaczające grobowiec rodowy w Rybnie, domek ogrodnika. Centrum parku stanowiła dekoracyjna kompozycja parterowa.

Projektów dotyczących Bydgoszczy zachowało się w bydgoskim Archiwum siedem. Założenia te powstały dla mniejszych przestrzeni, które zamykały się w granicach posesji zleceniodawcy. Dlatego też ogrody bydgoskie rozrysowane bywały zazwyczaj w prostokącie. Poza samą kompozycją ogrodową projekty te charakteryzują się wspólnymi cechami. Należy do nich m.in. występowanie dekoracyjnych parterów kwiatowych wokół budynku mieszkalnego, punktów widokowych oraz rozległych przestrzeni trawnikowych. Ścieżki spacerowe łagodnie otaczają cały ogród, który po obwodzie zamknięty jest szpalerem krzewów lub drzew. Na projektach Larassowie wykreślili istniejące obiekty, jak budynki mieszkalne, gospodarcze czy ogródki warzywne.

Wśród bydgoskich projektów zachowały się tylko dwa, które zostały wykonane na zlecenie instytucji państwowych. Pierwszy został sporządzony dla sejmiku powiatowego mieszczącego się przy ul. Słowackiego 3 (ryc. 1)⁴¹. Przedstawia on ogród, do którego wejście znajdowało się zarówno od budynku, jak i od strony ulicy. Według projektu wejście od ulicy prowadziło na podwórze i wychodziło wprost na budynek gospodarczy, za którym rozmieszczony był ogródek warzywny i sad. Część użytkowa posesji została odgradzona od części rekreacyjno-wypoczynkowej ogrodu gęstym żywopłotem. Centrum ogrodu stanowiła rozetka w kształcie kwiatu otoczona dodatkowo cienką obwódką składającą się na przemian z kwiatów i krzewów. Widok na tę kompozycję parterową można było podziwiać z tarasu przyległego do budynku.

⁴¹ APB, Projekty parków i ogrodów..., sygn. 11.

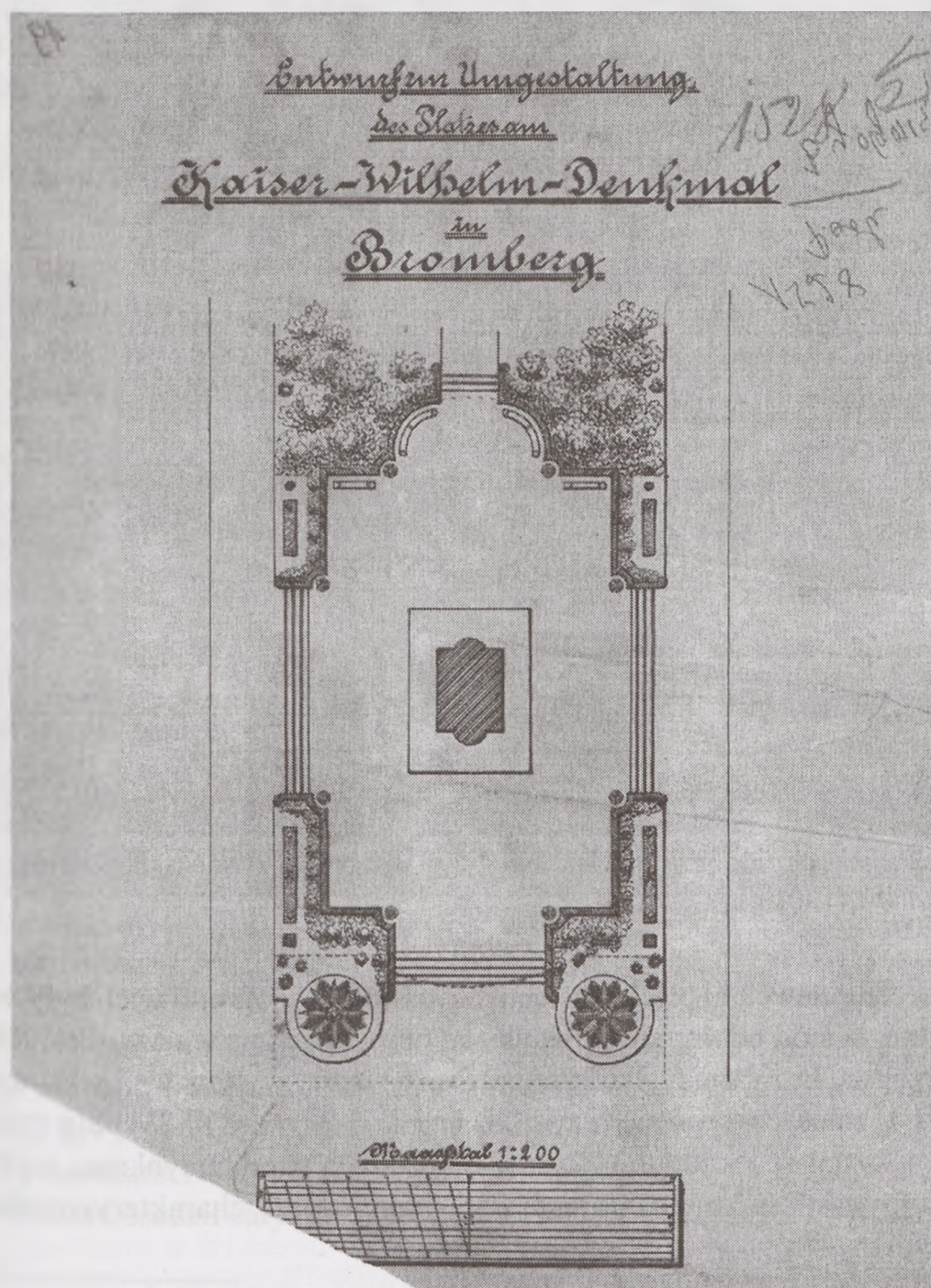
Ryc. 1. Projekt ogrodu dla sejmiku powiatowego przy ul. Słowackiego 3 w Bydgoszczy

Z klombu rozchodziły się ścieżki okalające całą posesję. Przy granicach ogrodu rozmieszczono trzy punkty widokowe, z których dwa zwieńczone były kompozycjami w kształcie lilii. Granica posesji została gęsto obsadzona krzewami.

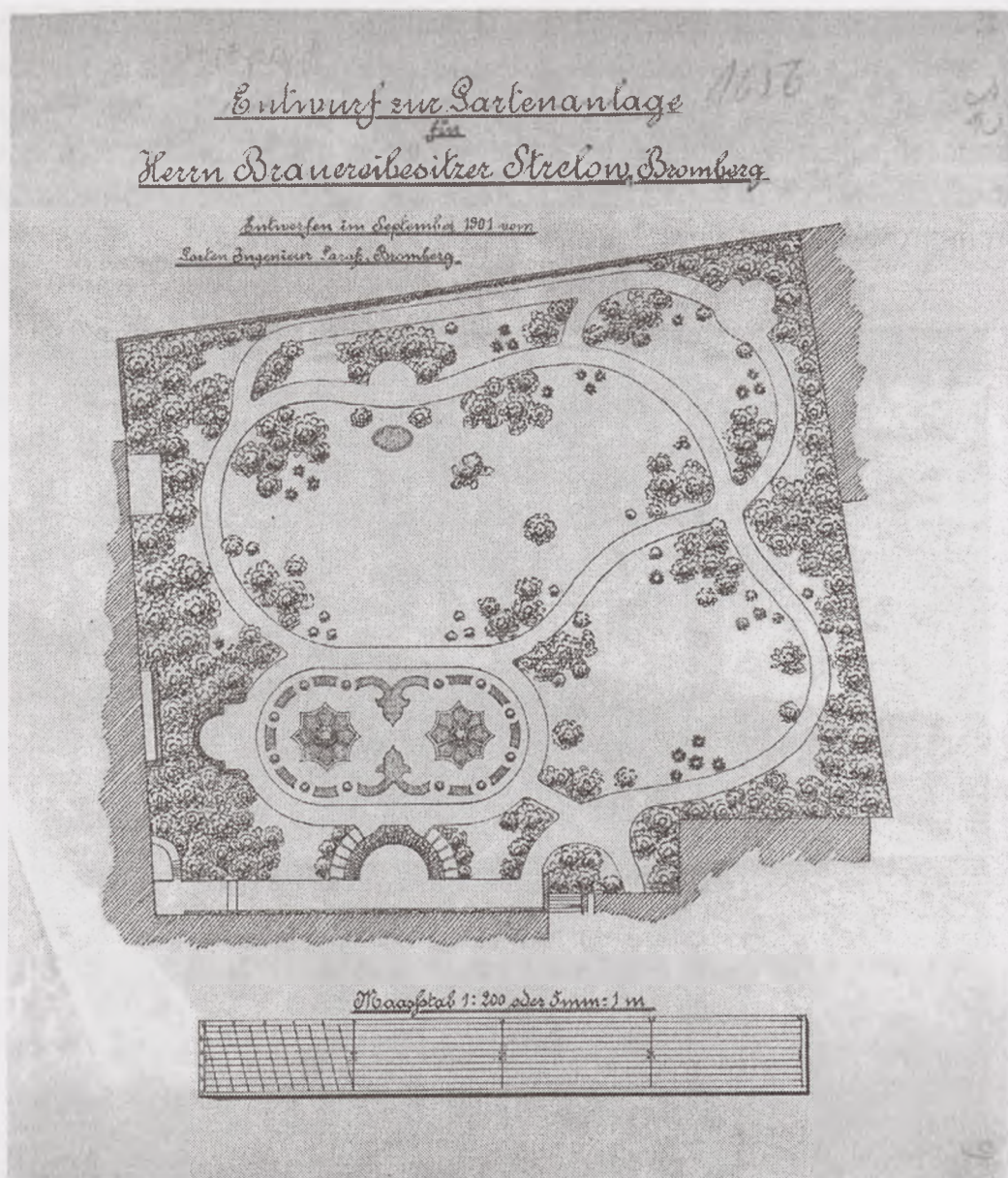
Drugi projekt wykonany został w celu zagospodarowania skweru przy pomniku cesarza Wilhelma na placu Wolności (ryc. 2)⁴². Układ zieleni wokół pomnika został zgeometryzowany. Tworzą go kompozycje prostokątne i punktowe. Pomnik otoczony był z czterech stron schodami połączonymi ze sobą murkami. Przy murkach Ernst Larass umieścił pojedyncze klombi z krzewami.

⁴² Ibidem, sygn. 12.

Skwer wokół pomnika nasadzony został gęstą krzewiną oraz prostokątnymi kompozycjami parterowymi. Główne wejście do pomnika zwieńczały kłomby w kształcie kwiatu z wyraźnie zaznaczonymi płatkami, umieszczonymi na krańcach schodów. Oba projekty nie posiadają datacji oraz nazwiska wykonawcy. Po warsztacie pracy można jednakże określić, że przypuszczalnie autorem projektów był Ernst Larass.

Ryc. 2. Projekt skweru przy pomniku cesarza Wilhelma na placu Wolności w Bydgoszczy

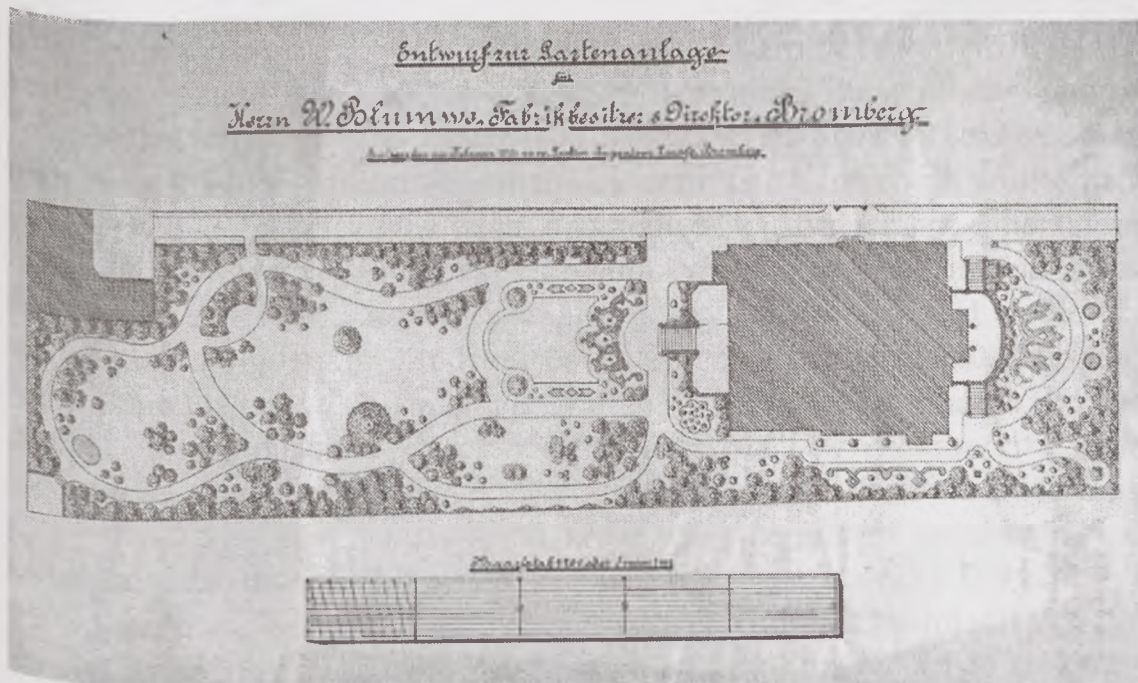

Ryc. 3. Projekt ogrodu przy ul. Ustronie 4-7 w Bydgoszczy, należącego Juliusa Strelowa (1901 r.)

Zleceniodawcami pięciu następnych kompozycji ogrodowych były osoby prywatne. Wśród odbiorców znalazło się m.in. takie znane nazwisko, jak Julius Strelow, browarnik, dla którego Ernst Larass wykonał projekt ogrodu w 1901 r., mieszczącego się przy ul. Ustronie 4-7 (ryc. 3)⁴³. Według rysunku ogród w kształcie kwadratu otoczony był z trzech stron budynkami, z czwartej strony zaś zamknięty murem. Cała kompozycja charakteryzowała się

⁴³ Ibidem, sygn. 17.

otwartą przestrzenią obsadzoną trawnikiem. Głównym punktem ogrodu była kompozycja parterowa usytuowana tuż przed budynkiem. Klomby otrzymały kształt dwóch kwiatów z wyraźnie zaznaczonymi płatkami. Środek wypełniały krzewy. Kwiaty zostały otoczone szpalerem roślin, którym Ernst Larass nadał geometryczne kształty (na przemian prostokąty i koła). Otoka pomiędzy klombami przybrała formę lilii. Cała ta kompozycja parterowa została dodatkowo połączona z kolejnym klombem w kształcie półkola przylegającym do budynku. Od głównego klombu odchodziły swobodnie wijące się ścieżki, które okalały całą posesję. Ernst Larass wprowadził dwa punkty widokowe, które umieścił przy granicy posesji. Teren pomiędzy ścieżkami został obsadzony kępami krzewów. Największe zagęszczenie drzew i krzewów występowało wzdłuż granicy posesji.

Ryc. 4. Projekt ogrodu przy ul. Nakielskiej 24 w Bydgoszczy, należącego do Wilhelma Blumwego (1901 r.)

W tym samym roku Ernst Larass sporządził założenie ogrodowe dla kolejnego znanego właściciela fabryki – Wilhelma Blumwe, którego ogród usytuowany był przy ul. Nakielskiej 24 (ryc. 4)⁴⁴. Ogród tego fabrykanta miał kształt prostokąta. Najważniejszymi elementami ogrodu były klomby, którymi Ernst Larass obsadził cały teren wokół budynku mieszkalnego. Przybrały one

⁴⁴ Ibidem, sygn. 16.

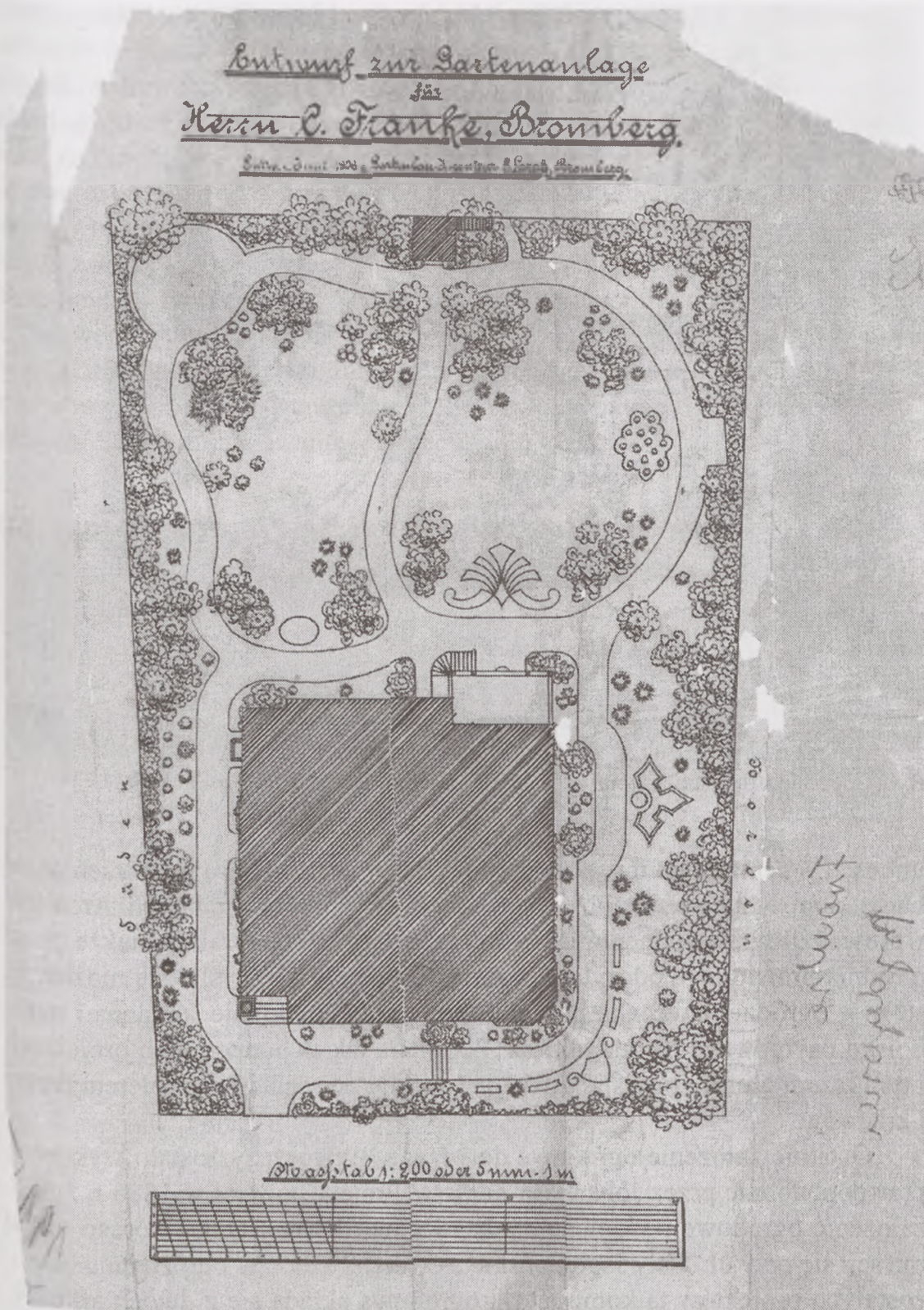
rozmaite formy. Były wśród nich kompozycje parterowe w kształcie korony, które architekt umieścił w centralnym punkcie ogrodu: przed wejściem głównym oraz z tyłu budynku, z którego również wychodziło się na ogród. Obydwa wejścia zwieńczone były tarasami. W otoczeniu budynku znajdowały się poza tym mniejsze pojedyncze klomby w kształcie koła, jak również kompozycje przybierające różne formy geometryczne. Ścieżki spacerowe otaczały budynek mieszkalny i przechodziły łagodnie do ogrodu. Naprzeciw budynku przy granicy posesji w jednym rogu znajdował się prawdopodobnie budynek gospodarczy, w drugim zaś Ernst Larass postawił altankę widokową, przed którą umieścił staw. Pomiędzy ścieżkami rosły kępy krzewów i pojedyncze drzewa. Największe zagęszczenie krzewiny było na granicy posesji. Krzewami gęsto oddzielił również Larass ogród od głównej drogi dojazdowej ciągnącej się wzdłuż jednej granicy działki, a łączącej budynek mieszkalny z budynkiem gospodarczym.

Kolejny projekt Ernsta Larassa pochodzi z 1906 r., a przedstawia ogród usytuowany przy ul. Gimnazjalnej 3, należący do Carla Franke, dyrektora zakładu kredytowego ziemskiego i posiadacza dóbr rycerskich (ryc. 5)⁴⁵. Założenie ogrodowe dla tego zleceniodawcy, w porównaniu z poprzednimi projektami, charakteryzuje się uboższą i mniej wymyślną kompozycją parterową. Zgeometryzowane formy klombów wraz z pojedynczymi krzewami otaczają cały budynek mieszkalny. Do ogrodu prowadziło wejście przez taras. Ścieżki spacerowe okalają dom i swobodnie wiją się przez ogród. Teren wokół ścieżek obsiany został trawnikiem oraz kępami krzewów. Ernst Larass wprowadził trzy punkty widokowe umieszczone przy granicach posesji. Jednym z nich była altana usytuowana naprzeciw budynku mieszkalnego. Granice posesji obsadzone zostały gęsto krzewami i drzewami.

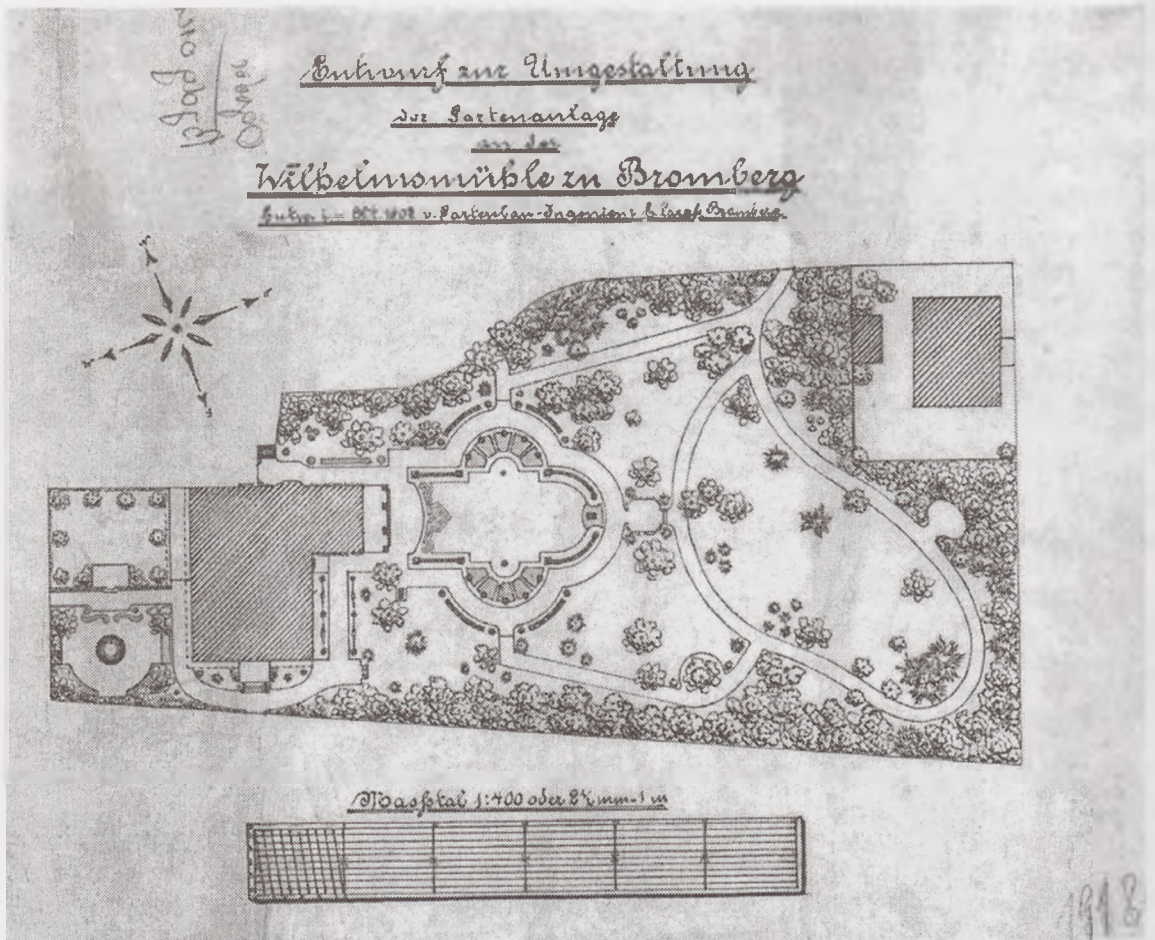
W 1907 r. Ernst Larass wykonał założenie ogrodowe dla właściciela tartaku „Wilhelmsmühle” położonego przypuszczalnie w okolicach ulicy Żupy (ryc. 6)⁴⁶. Ogród wykreślony przez architekta charakteryzował się bogatą kompozycją parterową, która przybrała zgeometryzowaną formę. Ernst Larass stworzył wymyślne połączenie prostokątów i punktów. Główną kompozycję

⁴⁵ Ibidem, sygn. 14.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 15. W Bydgoszczy istniały prawdopodobnie trzy obiekty o nazwie Wilhelmsmühle. Pierwszy położony na Wyspie Młyńskiej (zob. APB, Urząd Budownictwa Wodnego w Bydgoszczy, sygn. 95), drugi w Siernieczku (zob. K. Sławińska, *Przemysł drzewny Bydgoszczy i okolic w latach 1871-1914*, „Prace Komisji Historii” 1969, t. VI, s. 105), trzeci w okolicach ulicy Żupy, między ulicami Jagiellońską i Toruńską (zob. *Bydgoszcz. Okolice miasta w 1876 r.*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. II, Kujawy, z. 1, Bydgoszcz, red. A. Czacharowski, poz. 4).

Ryc. 5. Projekt ogrodu przy ul. Gimnazjalnej 3 w Bydgoszczy, należącego do Carla Frankego (1906 r.)

Ryc. 6. Projekt ogrodu przy tartaku „Wilhelmsmühle” w Bydgoszczy (1907 r.)

umieścić w centralnym miejscu ogrodu. Wypełniała ona dużą przestrzeń przed budynkiem. Mniejsze klomby rostawione zostały dookoła budowli. Architekt wprowadził wiele elementów architektury ogrodowej. Brak jednakże opisu utrudnia prawidłowe odczytanie rodzaju obiektów. Domyślić się można, że stały w ogrodzie ławeczki, pomniki oraz prawdopodobnie fontanna i miniboisko usytuowane za budynkiem. Podobnie jak w poprzednich projektach i tym razem granice posesji oddzielone zostały od sąsiadów szpalerem drzew i krzewów.

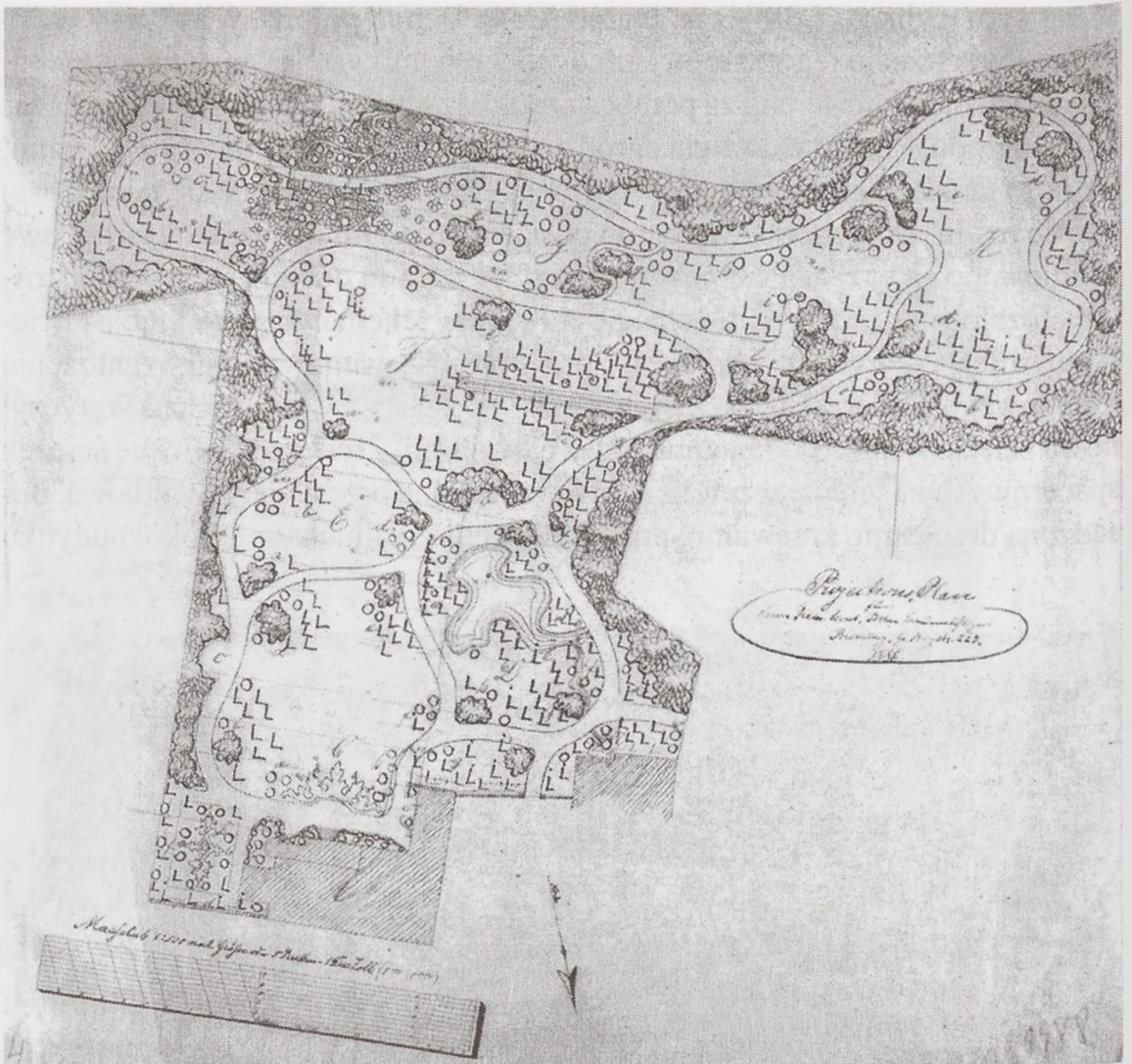
Ostatnie założenie ogrodowe dotyczące Bydgoszczy zostało wykonane prawdopodobnie przez Johannes Larassa. Projekt powstał w 1886 r. Jest to założenie ogrodowe wykonane dla browarnika Maxa Behna, którego ogród mieścił się przy ul. Wały Jagiellońskie 2-3 (ryc. 7 i 8)⁴⁷. W odróżnieniu od pozostałych projektów ta kompozycja ogrodowa składa się z dwóch arkuszy:

⁴⁷ APB, Projekty parków i ogrodów..., sygn. 13.

planu sytuacyjnego i projektu. Ogród Maxa Behna położony był przy wale, zatem dwie trzecie jego ogrodu zajmował teren górzysty. Plan sytuacyjny oddaje ukształtowanie terenu za pomocą szraf oraz obrazuje istniejący dotychczas układ ogrodu. Plan przedstawia ogród z chaotycznie wykreślonymi ścieżkami, które na tarasach zostały gęsto wytyczone. Chaotyczne wydaje się także nasadzenie roślin. Dotychczasowy ogród posiadał poza tym dwie altany widokowe usytuowane na tarasach. Projekt przebudowy ogrodu odbiega nieco od pozostałych założeń ogrodowych Johanna Larassa schematycznym przedstawieniem miejsc nasadzeń. Architekt przy projektowaniu nowego założenia ogrodowego wykorzystał cały teren posesji przeznaczony pod zieleni. Wytyczył nowe ścieżki wijące się łagodnie przez cały ogród. Zredukował liczbę ścieżek spacerowych na terenie wzniesień. Stworzył wolną przestrzeń trawnikową, obsadzoną drzewami, krzewami i prawdopodobnie skalniakami. Wokół budynku

Ryc. 7. Plan sytuacyjny ogrodu położonego przy ul. Wały Jagiellońskie 2-3 w Bydgoszczy, należącego do Maxa Behna (1886 r.)

Ryc. 8. Projekt ogrodu położonego przy ul. Wały Jagiellońskie 2-3 w Bydgoszczy, należące do Maxa Behna (1886 r.)

mieszkalnego wykreślił dwie dekoracyjne rozety kwiatowe. W centrum ogrodu umieścił sztuczny staw z dwoma kanałami. Zlikwidował jedną altanę widokową, do drugiej zaś, umieszczonej na wzniesieniu przy granicy posesji, doprowadził wąskie, kręte ścieżki. Cała posesja została obsadzona gęstymi drzewami i krzewami.

Trudno określić, ile z projektów Larassów zostało zrealizowanych, a ile pozostało tylko na papierze. Projektując założenia parkowo-ogrodowe, Larassowie musieli posiadać ogromną wyobraźnię przestrzenną, aby zaplanować każdy szczegół terenu, za każdym razem przecież innego, jak również wyobraźnię plastyczną, aby stworzyć odpowiednią kolorystykę terenu, dopasowując do siebie rośliny i nadając tym samym malowniczy oraz romantyczny i senty-

mentalny obraz całego zakładanego ogrodu. Do tego można by jeszcze dodać komponowanie własnych pomysłów z istniejącym już wnętrzem parku, a przede wszystkim z krajobrazem. Sztuka projektowania ogrodu to przecież nie tylko projekt na papierze, ze ścieżkami, rzeźbami czy architekturą ogrodową, ale przede wszystkim doskonała znajomość roślin, których wymagania pielęgnacyjne są różne, inny jest czas ich wzrostu i trwania.

Przechodząc dzisiaj obok takich chociażby drzew, powszechnie występujących w naszym krajobrazie, jak popularne kasztany, topole włoskie czy platany, któż z nas zastanawia się, że zostały one zasadzone w XIX wieku przez architekta zieleni.